

48. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.) – Кам'янець-Подільський, 2001. – 236 с.
49. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.): Україна кризь віки. – К., 1999. – Т. 7. – 351 с.
50. Смолій В. А., Степанков В. С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 рр.) // Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 73–132.
51. Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. – К., 2008. – 118 с.
52. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 2009. – 447 с.
53. Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. – К., 1996. – 151 с.
54. Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр. – К., 1990. – С. 52–65.
55. Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 263–314.
56. Швидько А. К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII – середина XVIII в.) – Днепропетровск, 1983. – 83 с.
57. Швидько А. К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск, 1984. – 91 с.
58. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – 500 с.
59. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – 447 с.
60. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – 644 с.

In the article first an attempt to find out general and excellent in activity of possessors of hetman mace in the field of economic life of Get'manschini is done in historiography.

Key words: *cosack Ukraine, hetman, economic policy, agriculture, trades, handicraft, workshops, city, village, trade.*

Отримано: 15.03.2010

УДК 94(477)«10/13»+355.4

С. В. Терський

ВОЛИНСЬКА ДІЛЯНКА ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНОГО ШЛЯХУ «ІЗ ХОЗАР У НЕМЕЦЬ» У Х-XIII ст.: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОМЕНТАР

У статті із залученням письмових та археологічних джерел розглядається історико-географічний аспект формування мережі військово-стратегічних шляхів «Схід-Захід» на Волині. Обґрунтовується висновок про стратегічно-важливу їх роль в системі трансконтинентальних зв'язків Східної Європи та у формуванні території та оборонної мережі Волинського князівства.

Ключові слова: *археологічні джерела, оборонна мережа, військово-стратегічні шляхи, оборонне будівництво, формування території, Волинське князівство.*

Роль військово-стратегічних шляхів у розвитку регіонів та держави в цілому важко переоцінити. Серед шляхів, які з'єднували Русь із Заходом провідне місце завжди належало тим, які проходили через Волинь. Активне функціонування доріг, річкових переправ викликало до життя низку оборонних та адміністративних центрів. Відтак шляхи виступали структуротворчою віссю мікрорегіонів.

Загальна мережа основних торгівельних шляхів на території Галицько-Волинської держави за писемними джерелами простежувалась І. Крип'якевичем та В. Пришляком [8, с.65-66; 11], а загальноруська мережа на просторах всієї Русі російським вченим Б. Рибаківим [12].

У зв'язку з функціонуванням міжнародних торгових зв'язків Європи серед доріг галицько-волинського регіону спеціально розглядався лише один трансконтинентальний шлях з Києва через Пересопницю та Лучеськ на Володимир, відомий як шлях «із хозар в немец». Цьому питанню присвятили спеціальні розвідки вчені кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.: київський – В. Васильєвський, львівський – Т. Левицький та варшавський – Р. Якимович [7, 27, 28]. У зв'язку з конкретними пам'ятками та рельєфом місцевості автором також проводилися дослідження стосовно пролягання ділянки цього шляху в околицях Лучеська та Пересопниці [14, 17, 18], давалась історична оцінка визначній ролі, яку відіграв у освоєнні та формуванні території Волинського князівства цей шлях і, зокрема, його ключова частина поміж давніми княжими столицями Волині – Дорогобужем та Володимиром. Проте, у згаданих роботах, написаних до 1990-тих рр., не узагальнені підсумки цілеспрямованих досліджень пам'яток цієї території, зокрема, Волинською археологічною експедицією під керівництвом автора у 1987–2009 рр.

Як відомо шляхи сполучення та первісного розселення залежали від рельєфу, рікової мережі та інших ландшафтних факторів (ліси, болота та ін.). Ще в часи раннього середньовіччя лісова та значна частина лісостепової зони Східної Європи була вкрита суцільними лісами. Тому перші шляхи сполучення були прив'язані до річкових систем. Унаслідок цього на племінному етапі сформувався первісний адміністративний поділ території, який загалом був закріплений у часи Київської держави. Визнано, що потужні адміністративні центри формуються у межах контактних зон. Для Правобережжя басейну Дніпра така контактна зона сформувалася протягом І тис. н.е. вздовж межі Лісостепу та Полісся. По берегах Горині та її притоки Стубли, Стира, Західного Бугу сформувались потужні землеробські регіони, які змінили первісний ландшафт та визначили межі т.зв. Опілля. Саме в такій контактній зоні формувалася, наприклад, центр східного слов'янства – Київ [24].

Стратегічна важливість території Волинського Опілля та взаємна пов'язаність її східної та західної частин були очевидними у процесі формування Галицько-Волинської держави у 1200-і рр. Саме за контроль над центральним варіантом трансконтинентального шляху точилися найбільші війни ХІ – початку ХІІІ ст.

Поселення контактної зони активно розвивались починаючи, принаймні, з VIII ст., свідченням чого є зародження торгово-ремісничих осередків у Лучеську та Пересопниці [19, с.23; 21, с.200]. Саме зародження ланцюга укріплених поселень на його волинській ділянці вказує на початок активного функціонування шляху з переправами [17]. Саме в місці найзручнішої переправи через р. Стублу у Х ст. виникає Білівське городище [19, с.26]. Протягом Х ст. перетворюються на значні поселенські осередки Володимир, Лучеськ, та інші [23, с.230].

Аналіз географічної ситуації та літописних повідомлень дозволяє реконструювати мережу основних доріг Волині у ХІ-ХІV ст. Їх напрямки на початковому етапі – Х – першій половині ХІІ ст. визначали пріоритетні землі, що освоювались великокнязівською владою, а на пізнішому етапі – в другій половині ХІІ – першій половині ХІV ст. – напрями політичної експансії волинських князів.

На першому етапі головною і визначальною артерією, що з'єднувала Київ з Західною Європою, як вважають, був Прип'ятський річковий шлях до Західного Бугу, відмічений скарбами дирхемів – то-

дішньої найпоширенішої валюти. Саме цим шляхом мали б рухатися війська великого київського князя Володимира Святославовича підкоряючи Червенські міста [9, с.133].

Шлях за маршрутом Київ – Білгород – Здвижень – Корчеськ – Дорогобуж – Пересопниці – Чемерин – Лучеськ – Володимир – Хоам – Люблін – Сандомир – Краків і далі через Прагу і Регенсбург на верхню Дунаї до портів Атлантичного океану був остаточно відлагоджений протягом XI ст. На цьому етапі необхідно було здійснити будівництво та облаштування постійних переправ та мостів, що було однією з найважливіших справ великокнязівської адміністрації в процесі освоєння території. Ця інфраструктура визначала й зручність шляху. В літописі вже наприкінці XI ст. згадані мости на дорогах з Києва до Володимира [зокрема, міст у Здвиженні: 5, стб. 261]. Протягом XII-середини XIII ст. мости неодноразово згадуються при описах міст Дорогобужа [1167 р., 6, стб. 537] та Лучеська [1256 р., 6, стб. 842].

На відрізку поміж Дорогобужем та Пересопницею шлях проходив притоками р. Устя і долав її долину у районі літописного Мильська (сучасне городище неподалік с. Новомильськ). У Пересопниці шлях розгалужувався: одна гілка провадила вздовж рік Стубелки та Осенище (лівих приток р. Стубли) на Чемерин, інша – на Зарчеськ.

Зібрані знахідки підтверджують повідомлення письмових джерел про розташування Чемерина на важливому трансконтинентальному шляху Схід – Захід. Відрізок цієї дороги прагнув локалізувати ще Р. Якимович [27, s.87-88]. На його думку, у Чемерині шлях мав перетинати долину річки Осенище.

Інше, ймовірно, пізніше відгалуження, яке минало центральну частину Пересопниці з Півночі, проходило попри городище у Басовому Куті вниз по р. Устя до городища у Грабові і виходило на відомий з документа XIV ст. «Олишський гостинець» (минав долину р. Олика поруч із пізнішого замку Радзівілів у м. Олика). Роботами автора статті в Луцькому та Ківерцівському районах встановлено ймовірні відрізки пролягання основного шляху на Київ. Підставою для цього висновку є часті знахідки предметів озброєння та привізної кераміки на відкритих поселеннях XII–XIII ст., розташованих вздовж річкових долин у верхів'ях р. Конопельки, в селах Романів і Хоролупи [14, с.120-121].

Зокрема, у Хоролупах збереглося обстежене Волинською експедицією Львівського історичного музею городище XII–XIII ст., на земляних укріпленнях якого у XV–XVII ст. виріс єпископський замок [18, с.17, рис. 14]. На території села та його околиць серед численних предметів княжої доби знайдено озброєння, наприклад, бронзова голівка булави, виготовлена в Києві у XII–XIII ст., яка належала заможному дружиннику, вістря списів [18, с.17, рис. 15]. Скарб празьких грошей XIV ст., виявлений у селі після Другої світової війни [10 срібних монет Вацлава II (1278–1305), який зберігся у фондах Волинського краєзнавчого музею (ВКМ, № інв. Н-4546): див. 26, с.402, 405], підтверджує, що через Хоролупи у XII–XV ст. пролягав магістральний торговий шлях.

Цей київський шлях в значній мірі, очевидно, співпадав із існуючою ґрунтовою дорогою Луцьк – Олика, вказаною на картах XIX ст., а в ряді випадків пролягав дещо південніше. Предмети озброєння та імпорту XII–XIII ст., зібрані на їх околиці, вказують на час активного функціонування цього гостинця [14, с.120-121].

До речі, Чемерин та Хоролупи були сусідніми княжими порубіжними фортецями на кордоні Руської землі з Волинським князівством, підтвердженням чого є належність цих поселень за документах XV ст. відповідно Пересопницькому монастирю Пречистої Богородиці та луцькому кафедральному собору Св. Івана Богослова [4, с.1-2; 1, с.209].

Згадане вище відгалуження шляху Захід – Схід через Заречеськ, ймовірно, проходило ще більше на південь – через верхів'я р. Путилівки. На його існування вказує літописна згадка від серпня 1161 року, коли володимирський князь Мстислав Ізяславович, мінаючи Лучеськ, підступив з військами до Пересопниці [6, стб. 519]. Дорога з долини р. Стубли до р. Стир виходила, ймовірно, через Перемильку – центральне поселення в басейні р. Козульки [відрізок дороги у межиріччі Миловиці та Козульки перевірений автором у 1989 р.: 18, с.10] повз городища «волинського» типу в Острожці та Пісникові на переправу через р. Стир у Чекні, поруч монастиря Чесного Хреста [22]. При цьому варто визнати гіпотезу Л. Махновця [3, с. 543] щодо локалізації літописного Вибуча на городищі Вильбичі (нині об'єднано з с. Пісників).

Від Острожця по долині р. Тишиця (Зборів) шлях сполучався з відгалуженням Дністровського шляху на Лучеськ через Дубно [21, с.163]. За згаданою переправою через р. Стир, у Мстишині – князівській резиденції південніше Лучеська, згадується у документах початку XVI ст. «Велика дорога» [1526 р., 2, с.357], яка прямувала на Перемиль-Одесько та до згаданого мосту через р. Стир. Таким чином, замок Мстишин контролював переправу, якою шлях на Муравицю, Дубно, Крем'янець перетинав долину р. Стир в районі монастиря Чесного Хреста. Відомо, що до початку XIX ст. цією трасою також проходив основний поштовий гостинець, що з'єднував Варшаву та Київ через Луцьк та Дубно [13, с.1000]. Саме відгалуженнями цієї «великої дороги» рухалися «у два шляхи» війська князя Андрія Боголюбського взимку 1149-1150 рр., під час походу на Лучеськ [3, с.380-388]. Вздовж неї на обох берегах р. Стир згаданими дослідженнями зафіксовано ланцюг ранньосередньовічних поселень у вигаді майже суцільної смуги на віддалі понад десять кілометрів від Лучеська [22].

Отже, основний шлях з Володимира на Київ обминав центральні частини таких великих міст як Пересопниця, Чемерин і Лучеськ, тому р. Стир він, ймовірно, перетинав вище Старого міста, неподалік від впадіння в неї р. Черногузки, де знаходилося острівне городище.

З літопису дізнаємося як конкретно проходила ділянка цього транзитного шляху з Лучеська на Володимир: коли Володимирко Галицький намагався помирити волинського та київського князів у 1150 р., він став військом на р. Полонній (тепер Черногузка). Отже, на захід повз Лучеськ міг проходити шлях від переправи на р. Стир при усті Полонки до її верхів'їв, де через балто-чорноморський вододіл сполучався з верхів'ям р. Луги і виходив на дорогу, що з'єднувала напрямку Володимир та Перемишль. Тут шлях обминав великий лісовий масив, відомий тепер як Садівський ліс, повертаючи на Свинухи – тепер с. Привітне у верхів'ях р. Луги-Свинорийки за 30 км від Володимира [археологічна локалізація, див.: 15, с.44]. цей ключовий пункт згаданий в літописі під 1156 р., як місце зустрічі військових загонів князів Юрія Володимировича (Долгорукого) та Ярослава Осмомисла, які у грудні 1156 р. послідовно намагалися вибити своїх противників князь Ізяславовичів спершу з Лучеська, а потім з Володимира [6, стб. 482].

Поміж Свинухами та Володимиром існувало декілька оборонних рубежів на підступах до столиці: укріплений центр на острові у заплаві ріки в Локачах [15, с. 42] та острівне укріплення в ур. «Замчисько» поміж Маркоставом та Чесним Хрестом, які займав однойменний монастир, та городище – боярська садиба в ур. Гребелька у Бужковичах. На цих островах, згаданих як у різний час, як «Монастирщизна», «Межилужжя», «Липовець», «Замчисько», «Уніяцький цвинтар» за документом 1452 р., стояла однойменна церква [2, с.20]. Саме тут було зручне місце для влаштування застави-«рогатки». Шлях по долині р. Луга від неї до дитинця Володимира для кіннотника займає близько години [23, с.113].

Як свідчить літопис під 1287 р., саме на бужковецьких полях зупинився хан Телебуга, шантажуючи володимирських князів можливим вторгненням на міську територію [6, стб. 892; 24, с. 103; звідси виразно спостерігаються монастирські споруди Святої (Княжої) гори в селі Зимно]. З цього факту видно, що Бужковичі до міста юридично вже не належали. Саме літописне село займає пагорб, зайнятий існуючою сьогодні дерев'яною Соборно-Богородицькою церквою 1766 р. [15, с.43; 23, с.113].

Монастир Чесного Хреста, який уперше згадується в документах XV ст. [2, с. 20], був розташований також поруч з розвилкою доріг на Крем'янець–Шумськ та на Сокаль–Львів. Це бачимо також з літописної згадки 1287 р. про похід Телебуги [6, стб. 892]. Тоді кожен з князів, які володіли різними частинами держави, зустрічав хана на межі своїх володінь: луцький князь Мстислав – на р. Горині, очевидно, в районі Тихомля, де була переправа; володимирський князь Володимир – на р. Липи коло Перемиля, а князь Лев – на бужковецьких полях, куди виходила на гостинець львівська дорога [23, с.113]. Вона проходила по мосту через долину р. Луга, прокладеному по ланцюгу із згаданих трьох островів. Назва сусіднього села Маркостава свідчить про облаштування тут греблі, можливо, під згадану дорогу (а отже, і ставка).

Далі шлях проходив правим берегом р. Луги на Житані та Хвалимичі, згадані в літописі під 1157, 1261 і 1283 рр. [6, стб. 486, 850, 892]. З першим літописним селищем необхідно пов'язувати пам'ятки, розташовані на мисах та останцях у заплаві лівого берега р. Луги східніше та північніше від сучасного села в урочищі Селисько та Замок [23, с.109].

Очевидно, на місці давнішої боярської садиби знаходився укріплений двір князів Чорторійських у Сільці [2, с.48], розташований при злитті приток р. Луги. Окрім боярських садиб, на цій території згадані князівські села: Березовичі та Садів, згадані у дарчій грамоті князя Володимиря Васильовича монастирю Св. Апостолів 1287 р. [6, стб. 904]. Знахідка дорогого князівського меча прибалтійської роботи у Садові та ще одного меча у Торчині є свідченнями військових конфліктів XII–XIII ст. вздовж шляху з Лучеська на Володимир [21, с.171, рис. 149: 1].

Важливим пунктом цього передмістя княжого Володимиря були пам'ятки в околиці сучасного с. Зимно. На Княжій (Святій) горі, де тепер розташовано монастир, за історичною традицією знаходилась зимова резиденція володимирських князів, до якої по заплаві р. Луги від дитинця вів земляний насип т. зв. «княжої дороги» [23, с.104].

На схід від Святої гори, на пагорбі лівого берега р. Луги, був сільський парофіяльний храм Св. Миколая з давнім кам'яний хрестом – пам'яткою прибалтійської торгівлі XIV–XV ст. [10; 23, с.109].

У XII–XV ст., не дивлячись на занепад арабо-іранських держав, ця дорога на відрізку Волинь – Київ не втратила своєї колишньої ваги. Її лише доповнив меридіональний Дністровський шлях, який раніше мав для торгівлі місцеве значення [12, с.343; 16]. Він охоплював не лише міста по р. Західний Буг, але й мав відгалуження. Таким чином, період активного функціонування центрального широтного шляху через Волинь припадає на XI –першу половину XIII ст. З активним економічним функціонуванням цього шляху пов'язані зокрема міцні політичні зв'язки Волині з Києвом, що засвідчені протятгом XI–XIII ст. [25, с.134].

Його розквіт був викликаний потребами східної торгівлі, а занепад визначив розгром військами Бату-хана взимку 1240-1241 рр. ключових міст Правобережжя Дніпра. Йому на зміну приходить шлях, який з Білгорода повертав на Котельницю-Полонне-Ізяслав-Тихомль-Шумськ-Кременець-Перемиль-Бужковичі-Володимир і забезпечував зв'язки Сходу через територію Волині із Центральною та Північною Європою [23, с.113].

Таким чином, у XII–XV ст., не дивлячись на занепад арабо-іранських держав, сполучення на відрізку Волинь – Київ зберігало велику вагу. Його доповнювали різноманітні меридіональні шляхи [12, с.343; 16; 20]. Зокрема, важливими були шляхи вздовж р. Західний Буг та Стир, які мали багато відгалужень. Як бачимо, особливістю цих шляхів є наявність численних укріплень, які розташовані на ключових ділянках та ситуаційно розміщені на місцевості з метою контролю над місцями пролягання доріг.

Подальше поглиблене археологічне вивчення решток поселень, дамб та оборонних укріплень, розташованих вздовж цього шляху дозволить уточнити зроблені висновки.

Список використаних джерел:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – Ч. 1. – Т. 1. – К., 1859. – 554 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907. – 451 с.
3. Літопис Руський за Птавівським списком / Перекл. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – Т. 4. – Отд. 2. – К.: Унив. тип., 1859. – 567 с.
5. Полное собр. русских летописей. – М.-Л.: Изд-во вост. лит., 1962. – Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – 580 с.
6. Полное собр. русских летописей изд. по высочайшему повелению Императорской археографической комиссии. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М., 1908. – 936 с.
7. Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом / В. Г. Васильевский // Журнал министерства народного просвещения. – 1888. – № 7. – С. 121-150.
8. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: монографія / І. П. Крип'якевич. – Львів, 1999. – 220 с.
9. Плахонін А.Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) / А.Г. Плахонін // Укр. іст. журн. – 2000. – № 4. – С. 127-143.
10. Присяжний К. Кам'яний хрест із Зимного (спроба реконструкції) / К. Присяжний // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського «Святовида»): Матеріали наукової конференції (смт. Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.). – Львів, 1998. – С. 176-184.
11. Пришляк В. Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів / В. Пришляк // Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького // НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Історичні та культурологічні студії. – 2001. – 3. – Львів, 2001. – С. 221-228.
12. Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути / Б. А. Рыбаков // История культуры древней Руси. – Т. I. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 330-342.
13. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходоов Вольнской епархии: Монография / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1889. – Т. 2. – 1120 с.
14. Терський С. В. Розвідки в околицях княжого Лучеська / С. В. Терський // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – С. 120-121.
15. Терський С. В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках / С. В. Терський // Наук. записки (Львів. іст. музей). – Вип. 1. – Львів, 1993. – С. 41-67.
16. Терський С. В. Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII–XIV ст.) / С. В. Терський // Міжн. археол. конф. «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і

- Татр», Львів, 27–29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1994. – С. 27–28.
17. Терський С. В. Волин в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.): до постановки проблеми / С. В. Терський // Наук. записки (Львів. іст. музей). – Вип. 4. – Ч. 1. – Львів: Логос, 1995. – С. 73–88.
  18. Терський С. В. Оліка. Історичний нарис: монографія / С. В. Терський. – Львів: Новий час, 2001. – 52 с.
  19. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис: монографія / С. В. Терський. – Рівне: Азалия, 2003. – 160 с., іл.
  20. Терський С. В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Теробовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості / С. В. Терський // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – № 502: Держава та армія. – 2004. – С. 18–24.
  21. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст.: монографія / С. В. Терський. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 252 с., іл.
  22. Терський С. В. Південно-східна околиця Лучеська у XIII–XVI століттях (питання просторової локалізації укріплених садіб) / С. В. Терський // Слов'янський вісник. Зб. наук. праць. – Рівне, 2010. – № 10. – С. 145–152.
  23. Терський С. В. Княже місто Володимир: монографія / С. В. Терський. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 320 с., іл.
  24. Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва: монографія / П. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1970. – 220 с.
  25. Толочко П. П. Южная Русь: некоторые проблемы историко-археологического изучения города / П. П. Толочко // Историко-археологическое изучение Древней Руси. – Л.: Изд. ЛГУ, 1988. – С. 180–190.
  26. Шуст Р. М. Монетні scarби в фондах Волинського краєзнавчого музею / Р. М. Шуст // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 395–405.
  27. Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii / R. Jakimowicz // Rocznik Wołyński. – Т. 2. – Równe, 1933. – S. 10–96.
  28. Lewicki T. Le voïe Kiev-Vladimir / T. Lewicki // Rocznik orientalistyczny. – Т. 13. – Lwów, 1937. – S. 97–103.

In article with attraction of written and archaeological sources the historical and geographical aspects of forming of East – West' strategic roads network is considered. The conclusion about the important role of this way in system of the transcontinental communications of the East Europe is proved and also during formation of territory and fortifications network of the Volhynian principality.

Key words: archaeological sources, fortifications network, strategic roads, formation of territory, Volhynian principality.

Отримано: 2.06.2010

УДК 94(477)»19»:329

О. М. Федьков

ОРГАНІЗАЦІЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА ПОДІЛЛІ НАПЕРЕДОДНІ І В ПЕРІОД ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті розглядається питання про час створення та діяльність організацій ПСР в Подільській губернії на початку XX ст. Написана на основі оригінальних архівних документів, публікація містить дані про особливості форм та методів діяльності есерівських організацій, дає характеристику найактивніших партійних осередків та їхніх лідерів.

Ключові слова: Партія соціалістів-революціонерів, есери, комітет, група, бойова дружина, агітація, терор.

На початку ХХ ст. політична система Російської імперії змінювалася шляхом перетворення на конституційну, демократичну державу. Цей процес був започаткований під тиском революційних подій і його важливою віхою стало видання маніфесту 17 жовтня 1905 року.